

Mehmet KAYAR

Doktora Öğrencisi,
Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD Student,
Siirt University, Institute of Social Sciences
Siirt, Türkiye
hayali56@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9211-9003
ROR ID: <https://ror.org/05ptwtz25>

El-Bâkûlî'nin *Cevâhîru'l-Kur'ân* Adlı Eserinde Bazı Zâid Harfler Hakkındaki Görüşlerinin Nahiv Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of Al-Bakuli's Views on Some Additional Letters in His Work '*Javâhîru'l-Qur'ân*' from a Nahw Perspective

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 9 Kasım 2023 / 9 November 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Aralık 2023 / 27 December 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2023 / 30 December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf | Citation

Kayar, Mehmet. "El-Bâkûlî'nin *Cevâhîru'l-Kur'ân* Adlı Eserinde Bazı Zâid Harfler Hakkındaki Görüşlerinin Nahiv Açısından Değerlendirilmesi". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 263-283.
DOI: 10.61216/darulhadisdergisi.1388472

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet KAYAR).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Öz

Câmi'ul-'ulûm ve İ'mâdu'l-müfessîrîn ünvanıyla tanınan Basra mektebinin müteahhirîn ulemasından olan Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî el-İsfahânî'nin (öl. 543/1148) Kur'ân'ı nahiv, sarf, belâgat, kırâat ve fonetik yönünden inceleyen "*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*" isimli eserinde ele aldığı zâid harflerin nahiv açısından irdelenmesi bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. el-Bâkûlî, uzun süren bir araştırma, inceleme ve tedris faaliyeti neticesinde telif ettiği ve doksan bâbtan müteşekkil bu önemli eserinde "Kur'ân'da lâ ve mâ'nın ziyâdeliği" ve "Kur'ân'da bir takdire göre zâid, diğer bir takdire göre ise zâid olmayan harfler" başlıklı iki bâbı zâid edatların Kur'ân-ı Kerîmde kullanımları ve bunların izahında şahit olarak kullandığı âyetlere tahsis etmiştir. Bu makalede, öncelikle Bâkûlî'nin hayatına, ardından Kur'ân'da zâid harflerin varlığına dair görüşlere ve zâid kavramının sözlük ve terim anlamına kısaca değinildikten sonra, Bâkûlî'nin ele aldığı âyetleri filolojik açıdan açıklama yöntemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Kur'ân, el-Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, Zâid Harfler

Evaluation of Al-Bakuli's Views on Some Additional Letters in His Work 'Javâhiru'l-Qur'ân' from a Nahw Perspective

Abstract

The main focus of this article is the examination of redundant letters in the Quran from a grammatical perspective, as discussed by Abu'l-Hasan Ali ibn Husayn al-Bâqûlî al-İsfahânî (d. 543/1148), a scholar from the later period of the Basra school, known by the title "Jâmi' al-'Ulûm wa İ'mâdu'l-Mufasssîrîn." This examination is based on his work titled "Jawâhiru'l-Qur'ân wa Nata'ijus-San'a," where he meticulously explores the Quran in terms of grammar, morphology, rhetoric, recitation, and phonetics. Al-Bâqûlî, after extensive research, examination, and teaching activities, devoted a significant portion of this important work, comprising ninety chapters, to the linguistic analysis of redundant letters in the Quran. He specifically allocated two chapters titled "The Redundancy of Lâ and Mâ in the Quran" and "Letters that are Redundant According to one Recitation and not Redundant According to Another Recitation" to the usage of redundant particles in the Quran, citing verses as evidence. After briefly introducing Al-Bâqûlî's life, his views on the existence of redundant letters in the Quran, and briefly discussing the dictionary and terminological meaning of the concept of redundancy, the article will transition to a philological explanation of the verses mentioned by Al-Bâqûlî in the context of the subject.

Keywords: Arabic Language, Qur'ân, el-Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'an, Zâid Letters

Giriş

Hicri 455 veya 465 tarihlerinde doğduğu tahmin edilen el-Bâkûlî'nin hayatına dair bilgiler son derece sınırlıdır. Bu nedenle hocaları, üstlendiği görevler ve yetiştirdiği talebeler hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.¹ Ancak yine kaynaklardaki bazı rivayetlerden hareketle onun hayatıyla ilgili bazı hususları tespit etmek mümkündür.

Basra mektebinin müteahhirîn ulemasından olan el-Bâkûlî'nin tam adı Câmî'u'l-'ulûm İ'mâdu'l-müfessîrîn Nuruddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-İsfahânî el-Bâkûlî ed-Darîr en-Nahvî el-Hanefî'dir.² Künyesi "Ebu'l-Hasan" olan el-Bâkûlî, lugat, sarf, nahiv, kıraât, tefsir ve fıkıh ilimlerindeki derin vukufiyetinden dolayı "Câmî'u'l-'ulûm/جَامِعُ الْعُلُومِ" lakabıyla anılmıştır.³ el-Bâkûlî, övgü amacıyla "Nûruddîn", tefsir ilmi, Kur'ân ilimleri ve kıraatları konularındaki mahareti ve derin bilgi birikiminden dolayı da "İmâdu'l-mufessirîn" lakaplarıyla isimlendirilmiştir.⁴ Gözleri görmediği için "ed-Darîr"⁵, doğduğu yer olan İsfahân'a nispetle "el-İsfahânî"⁶, nahiv ilmindeki yetkinliğine istinaden "en-Nahvî"⁷ ve Hanefî mezhebine mensup olmasından dolayı da "el-Hanefî"⁸ nisbeleri ile anılmıştır. Kendisine "el-Bâkûlî" denmesinin nedeni ise bilinmemektedir.⁹

el-Bâkûlî, ilim tahsilini İsfahân'da tamamlamış fakat kimlerden ders aldığı bilinmemektedir. Ancak hayatını yoğun bir eğitim ve telif faaliyeti ile geçirdiği, keskin zekâsı ve güçlü hafızası sayesinde birçok kitabı ezberlediği anlaşılmaktadır. Kendi döneminde ilmî otoritesinin kabul edilmesi, muasırları tarafından taltiflere mazhar olması ve Ebû Ali el-Fârîsî

¹ Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *el-İbâne fi tafsilî mââtî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Kuveyt: Vezâretu'l-evkâf ve ş-şuûni'l-İslâmiyye 2009/1430), 15; *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-m'udilât*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî, (Dimaşk: Matbû'âtu mecme'î'l-luğati'l-'Arabiyye, 1415/1994), 11 (Muhakkikin mukaddimesi).

² Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî, *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Kuveyt: Mektebetu'l-bâbtîn el-merkeziyye 2007/1428), 13; Şihâbuddîn, Ebu Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rumî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 4/1736; Salahuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Turkî Mustafa, (Beyrût: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000), 21/10; Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fârîs ez-Ziriklî ed-Dimaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'ilim li'l-melayîn, 2002), 4/279.

³ Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât âlâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire/Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî/Muessesetu'l-kutubi's-sekkâfiyye, 1406/1982), 2/247; Ebû Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa* (Dimaşk: Dâru S'aduddîn, 2000/1421), 332, 342.

⁴ el-Bâkûlî, *el-İstidrâk*, 13 (muhakkikin mukaddimesi).

⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1736; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhid es-sekkâfiyye, 1409/1988), 359.

⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 207; Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1736.

⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 207; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1736; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, ts.), 7/75.

⁸ İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bağdâdî el-Bâbânî, *Hedyyetu'l-'arifîn esmâ'u'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletu'l-ma'ârif, 1951), 1/697.

⁹ el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 10-11, 17 (muhakkikin mukaddimesi).

(öl. 377/987), Abdulkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79) gibi önemli dilcilere yönelik “istidrâk”¹⁰ türü eserler yazması¹¹ el-Bâkûlî'nin ilmî derinliği ve kültürel seviyesinin ne denli yüksek olduğunu göstermektedir.

el-Bâkûlî, eserlerinde Basra nahiv ekolüne mensup olduğunu ifade etmektedir.¹² Ancak araştırmacı ve sorgulayıcı bir karaktere sahip olan müellif, kendini bir mezhebin kalıpları içine hapsedmemiştir. Bu sebeple Arap gramerine dair dil meselelerinde genelde Basra mektebinin görüşlerini ön plana çıkarırken zaman zaman Kûfe ekolünün görüşlerini daha isabetli bulmuş, hatta bazen bu iki mezhebin dışına çıkarak kendine has görüşler ortaya koymuştur.¹³

Genel kabule göre hicrî 543/1148 senesinde vefat eden el-Bâkûlî,¹⁴ Arap dili ve Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili çok değerli eserler kaleme almıştır. Telif ettiği eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşmış, bazıları ise ulaşmamıştır. el-Bâkûlî'nin telif ettiği eserlerden bazıları şunlardır:

1. *el-İbâne fî tafsîli mâ'âtî'l-Kur'ân*
2. *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali el-Fârisî*
3. *el-Beyân fî şevâhidi'l-Kur'ân*
4. *et-Tetimme*
5. *el-Hilâf beyne'n-nuhât*
6. *eş-Şâmil*
7. *Şerhu'l-ebiyât*
8. *Şerhu'l-Luma'*
9. *Keşfu'l-Hucce*
10. *Keşfu'l-muşkilât ve îdâhu'l-mu'dilât*

¹⁰ İstidrâk: önceki sözden doğan eksikliği, hatayı veya yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kalmak. İsmail Durmuş, “İstidrâk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/329.

¹¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1399/1979), 2/160; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10.

¹² Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Asbehânî el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân ve netâicu's-San'a*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Dımaşk: Dâru'l-kalem 1440/2019), 1/225, 269; 2/532, 689, 3/1156; *Keşfu'l-muşkilât*, 159, 631.

¹³ el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 31-34 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴ Mustafa b. Abdullah Hâcî Halîfe Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (İstanbul; Vekâletu'l-ma'arif, 1362/1943), 1/602, 2/1160; Bağdâdî, *Hedyyetu'l-'Arifin*, 1/697; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/279; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/359. el-Bâkûlî'nin bazı eserlerini tahkik edip neşreden Muhammed ed-Dâlî, İstanbul Laleli Kütüphanesinde el-Bâkûlî'nin *Şerhu'l-Luma'* adlı eserinin h. 667 senesinde istinsâh edilmiş bir nüshasında şu ifadeleri gördüğünü ifade etmektedir: “Bu kitabın müellifi yani eş-Şeyh Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn en-Nahvî el-Bâkûlî el-İsfahânî h. 542 senesinde İsfahân'da vefat etmiştir.” Daha önce 543 tarihini esas aldığı söyleyen Dâlî, bu nüshayı gördükten sonra 542 tarihini tercih ettiğini ifade etmektedir. Bkz. el-Bâkûlî, *el-İbâne*, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

11. *Mâ talhanu fihi'l-âmmе fi't-Tenzîl*
12. *el-Mucmel fi şerhi'l-Cumel*
13. *el-Mulahhas fi'l-vakf ve'l-ibtidâ*
14. *Nuketu'l-ekâvîl*
15. *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*¹⁵

Çalışmamıza konu olan el-Bâkûlî'nin bu son eseri, Kur'ân'da örnekleri bulunan nahiv, sarf, belagat ve kıraat ile ilgili doksan konudan oluşmaktadır. Eserde nahiv kitaplarında olduğu gibi konular teorik olarak ele alınmamaktadır. Aksine, “bâbu mâ câ'e fi't-Tenzîl ve kad huzife minhu el-cârru ve'l-mecrûru” vb. şekillerde oluşturulan başlıklar altında Kur'ân'da konuya örnek olabilecek çok fazla sayıda âyet, bazen bütün âyetler zikredilerek konuya uygun bir şekilde tahlil edilmektedir. el-Bâkûlî'nin bu eseri bu zamana kadar mezkûr tarzda yazılan tek kitap özelliğine sahiptir.

el-Bâkûlî gibi önemli bir şahsiyetin telif ettiği *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* gibi kıymetli bir eser üzerine Türkiye'de bir çalışmanın olmaması bizi bu makaleyi yazmaya sevk etmiştir.

1. Kur'ân'da Zâid Harflerin Varlığı Meselesi

Nahiv ilmi konuları içinde yer alan zâid harfler meselesi Arap dilinin kendine özgü alanlarından biridir. Bu harflerin Kur'ân'da bulunup bulunmadığı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁶ Basra mektebinin Sîbeveyhi'den sonra ikinci otoritesi olarak kabul edilen Muberrred (öl. 286/900) ve Kûfe mektebinin ileri gelen dilcilerinden Sa'leb (öl. 291/904) gibi bazı dilciler, Kur'ân'da zâid kelimelerin mevcudiyetini kabul etmemektedirler. Bu görüşü savunanların gerekçelerini şu üç maddede toplamak mümkündür:¹⁷

1. Dini hassasiyet ve Kur'ân-ı Kerîm'i koruma hususundaki gayretleri. Onlara göre Kur'ân “hikmet sahibi, her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış ve güzelce açıklanmış bir kitap”¹⁸ olduğu için böyle bir şeyin kabul edilmesi düşünülemez.

¹⁵ el-Bâkûlî'nin eserleri için bkz. Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160; Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; Bağdâdî, *Hediyetu'l-arifîn*, 1/697; el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 36-49 (muhakkikin mukaddimesi); el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/14-26 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûm'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, (Kahire: Dâru İhyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, 1376/1957), 3/72; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-âmmе li'l-kitâb, 1974/1394), 3/218.

¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/70-74; Abdurrahman Tâc, *Hurûfu'z-ziyâde ve cevazu vukû'ihâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecelletu Mecme'i'l-lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk, 30 (1392/1972), 23.

¹⁸ Hûd, 11/1.

2. Genelde zâid ve ziyâde ifadelerinin faydasız, gereksiz, fazlalık, varlığı ve yokluğu eşit (دُخُولُهَا كَخُرُوجِهَا) anlamında kullanılmaları. Onlara göre Kur'ân gibi fesahat ve belagatin zirvesinde olan bir kelimede bu anlamda bir ziyâdelik söz konusu değildir.

3. İslam düşmanlarının Kur'ân'a yönelik iftiralarına kapı aralamamak. Zira onlara göre bu harflerin varlığını kabul etmek Kur'ân'ın kutsiyetine halel getirir, fesahat ve belagatine gölge düşürür ve İslâm düşmanlarının Kur'ân'a yönelik yalan iddialarına ve batıl iftiralarına kapı aralar.

Âlimlerin cumhuruna göre ise ziyâdelik olgusu Kur'ân'da mevcut olup bazı edebî ve belâğî gayelere matuf olarak başvurduğu bir yöntemdir ve sözün gücünü ve güzelliğini artırmaktadır.¹⁹ Dil, kıraat, tefsir ve fıkıh âlimi Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-İsfahânî el-Bâkûlî de "Cevâhîrî'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a" adlı eserinde bu görüşü savunmuş ve istişhâd ettiği âyetlerle bunların Kur'ân'ı Kerîmdeki mevcudiyetlerini ispatlamaya çalışmıştır.

2. Zâid Kavramının Lugat ve İstilah Anlamı

"Zâid" lafzı ism-i fâil olup sözlükte "çoğalan, artan, fazla, ilave" gibi anlamlara gelmektedir.²⁰ Nahiv terminolojisinde ise "zâid harfler" bazı dilciler tarafından "cümlede bulunması ile bulunmaması arasında bir fark bulunmayan kelimeler" şeklinde tanımlanmıştır.²¹ Bazıları ise zâid öğeleri "cümlelerin asli/temel anlamını değiştirme özelliği olmayan kelimeler" şeklinde açıklamışlardır.²² Fakat tanımda geçen ziyâdelikten maksat varlığı ile yokluğu arasında bir fark bulunmayan, gereksiz ve hiçbir şey ifade etmeyen bir kelime ilavesi değildir. Ziyâdelik, kelimenin aslî anlamından ayrılarak cümlede te'kid, zayıf âmili güçlendirmek, lafzı güzelleştirmek ve kafiyede ahenk sağlama gibi edebî ve belâğî amaçlar doğrultusunda kullanılmasıdır.²³ Örneğin Arap dilinde kelimelerin vaz'ına ve temel dinamiklerine dair özgün görüşleri olan İbn Cinnî (öl. 392/1002), cümlede herhangi bir harfin zâid olarak kullanımı o

¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/70-74; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/318-319.

²⁰ Ebü'l-Fazl Cemâluddîn İbn Manzûr, "zyd", *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, (Kahire: Dâru'l-me'ârif, t.y.), 3/198-199; Ebu'l-Fayd Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhîrî'l-Kâmûs*, thk. komisyon (Dâru'l-hidâye byy, ty.), 155-156; Ebu'l-bekâ' Eyyub b. Musa el-Huseynî el-Kûfevî, *el-Kulliyât*, thk. 'Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî, (Beirut: Müessesetur'risâle ty.), 487-488.

²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/73; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Alî Hamdullah (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1384/1964), 473.

²² Ebu'l-Abbâs Muberrred Muhammed b. Yezîd el-Ezdî, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme, (Beirut: 'Alemlü'l-kutub ty.), 4/137; Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, thk. Emîl Bedî' Ya'kub (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001), 2/94, 4/347, 5/64; Hasan b. Kâsım el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî fi hurûfî'l-me'ânî*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Muhammed Nedim Fâdıl, (Beirut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1413/1992), 302, 347.

²³ İbn Yâîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 5/64; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/71-75; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/318-319, 3/220; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 87.

cümlenin tekrarı mesabesinde te'kid ifade ettiğini söylemektedir.²⁴ Mana harflerinin bu anlamda zâid olması inkâr edilmesi imkânsız bir olgudur ve Kur'ân-ı Kerîmde bunun birçok örneği mevcuttur.²⁵ el-Bâkûlî'nin "harflerin ziyâdeliği Tenzîl'de çoktur"²⁶ ifadesinden de Kur'ân'ın bu üslûbu çokça kullandığı anlaşılmaktadır.

3. El-Bâkûlî'ye Göre Kur'ân'da Geçen Zâid Harfler

Zâid unsurları cümlede gereksiz bir sözcük ekleme şeklinde değil, bilakis anlam açısından te'kid ve takviye olarak düşünülen el-Bâkûlî bu edatlara özel bir ilgi göstermiş ve onların Kur'ân'da kullanım biçimlerini göstermek için iki bâb tahsis etmiştir. "Kur'ân'da lâ ve mâ'nın ziyâdeliği" adlı birinci başlıkta bu iki nefiy edatını ele almış ve bazı ayetlerde ziyâdeliklerinde ittifak olduğunu bazılarında da ihtilaf olduğunu söylemiştir.²⁷ Başlıktan sadece bu iki edatı ele aldığı anlaşılmaktadır. Ancak konunun tamamını incelediğimizde müellifin "in", ve "en" harflerinin ziyâdeliğinden de bahsettiği tespit edilmiştir.

3.1. Lâ'nın Ziyâdeliği

Kur'ân-ı Kerîmde zâid olarak kullanılan harflerden biri de lâ edatıdır.²⁸ el-Bâkûlî'nin verdiği örneklerden hareketle lâ'nın şu durumlarda zâid olarak geldiği anlaşılmaktadır.

1. Kendisinden Önce Olumsuz Bir Kelâm Bulunan Vâv Atıf Harfinden Sonra

Kendisinden önce olumsuz bir kelâm geçmiş olan atıf harfinden sonra gelen lâ edatı zâid kabul edilir ve cümledeki olumsuzluğu te'kid eder.²⁹ el-Bâkûlî, *غَيْرَ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ* "Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarinkine ve sapıklarinkine değil."³⁰ âyetinde cümlenin başında olumsuzluk ifade eden *غَيْرَ* kelimesi geçtiği için lâ'nın zâid olduğunu belirtmiş ve âyetin *لَا مَغْضُوبًا عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ* anlamında olduğunu da vurgulamıştır. Nitekim *وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ* "dirilerle ölüler de bir değildir." âyetinde de nefiyden sonra tekrarlandığı için ikinci lâ zâid olarak gelmiştir.³¹ Zira atıf vâvı ma'tufu -olumlu veya olumsuzma'tufu aleyin hükmüne ortak yapar. Dolayısıyla cümlede ikinci lâ olmadan da mana anlaşılır. Ancak ikinci lâ'nın tekrarı cümledeki olumsuzluğu pekiştirir.

Mezkûr âyette lâ edatının te'kid gayesiyle zâid kabul edilmesi Bâsralı dilcilerin görüşüdür. Kûfelilere göre ise lâ öncesinde geçen *غَيْرَ* ile eş anlamlı olup onun üzerine matuftur ve zâid

²⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/71; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/220; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 87.

²⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/72.

²⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/243.

²⁷ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/231.

²⁸ İbn Yâîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/64; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/75; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/221; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 290.

²⁹ İbn Yâîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/75; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/78.

³⁰ Fâtîha, 1/7.

³¹ el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 878; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/232; Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu* (Beyrut: Darulbn Kesîr,1415), 1/15.

değildir.³² el-Bâkûlî, burada Basra mektebinin görüşünü benimsemiştir. Örnekte geçen lâ edatının yukarıda zikredilen şartları taşıması ve Ku'ân'da bu kullanımın yaygın olmasının yanı sıra Kûfelilerin görüşüne göre sözü edilen harfin aslî kullanımından çıkıp isimleşmesi gibi nedenlerden dolayı el-Bâkûlî'nin tercih ettiği görüş daha isabetli görünmektedir. Ancak Hz. Ömer'in *وَعَبْرَ الضَّالِّينَ وَعَبْرَ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَعَبْرَ الضَّالِّينَ* şeklindeki kıraati³³ Kûfelilerin görüşünün de göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

2. En-i Masdariyeden Sonra

Lâ edatı cümlelerin anlamını takviye ve te'kid etmek için bazen en-i masdariyeden sonra zâid olarak kullanılır.³⁴ Bunun için *مَآ مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ* “Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?”³⁵ *لِنَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ* “Böylece ehl-i kitap kesin olarak bilsin ki...”³⁶ âyetlerini örnek gösteren el-Bâkûlî, her iki âyette en-i masdariyeden sonra gelen lâ'nın zâid olduğunu ve birinci âyetin *مَآ مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ* “seni secde etmekten alıkoyan nedir?” anlamına ikinci âyetin de *لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ* “ehl-i kitap kesin olarak bilsin ki” manasına geldiğini belirtmektedir.³⁷ Nitekim âyetler mealde de bu şekilde açıklanmıştır. Ahfeş (öl. 215/830), Ferrâ (öl. 207/822) ve Zeccâc (öl. 311/923) gibi dil bilginleri de lâ edatının zâid olduğunu vurgulayarak âyetleri el-Bâkûlî'nin ifade ettiği şekilde takdir etmektedirler.³⁸

Müellifin ifadelerinden birinci ayetteki lâ'nın ziyâdeliğinde ittifak olduğu anlaşılmaktadır. İkinci ayetteki lâ ise müellifin belirttiğine göre, müfessir ve Mutezile kelamcılarında Ebû Muslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/934) dışındaki âlimlere göre zâiddir. İbn Bahr, lâ'nın Kur'ân'da zâid gelmediğini, aksi halde mülhidlerin Allah'ın kelamını eleştirmelerine yol açacağını iddia eder. el-Bâkûlî ise Arap şiirinden örnekler vererek lâ'nın Arapçada zâid olarak kullanılmasının yaygın bir husus olduğunu ve doğal olarak Arapça olan Kur'ân'ın da bu üslubu kullanmasıyla mülhidlerin eline hiçbir kozun geçmeyeceğini belirtmiştir.³⁹ Muhtemelen İbn Bahr, ziyâde kavramının sözlük anlamının (faydasız, gereksiz, fazlalık) çağrıştırdığı olumsuz izlenimden veya zâid harfler için yapılan “cümlede bulunması ile bulunmaması arasında bir fark bulunmayan kelimeler” şeklindeki tanımdan dolayı dini hassasiyetle Kur'ân'ı koruma refleksi

³² Ebu'l-Bekâ Abdullah b. El-Huseyn b. Abdullah el-'Ukberî, *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, (Kahire: Mektebetu İsa el-Bâbî ve Şurekâihi, 1396/1976), 1/10.

³³ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdumaksûd b. Abdurrahim (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye b.y.y, b.t.y), 1/61.

³⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 3/78.

³⁵ A'râf, 7/12.

³⁶ Hadîd, 57/29.

³⁷ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/231-232; *Keşfu'l-muşkilât*, 451-452, 1327;

³⁸ Ebu'l-Hasan Ahfeş el-Basrî, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hudâ Mahmud Karâ'e (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî 1990/1411), 1/321, 2/805; Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-Ferrâ' ed-Deylemî, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettâh İsmail eş-Şiblî (Mısır: Dâru'l-Mısır li't-t'elîfi ve't-terceme, t.y.), 1/95, 2/508; Ebû İshâk ez-Zeccâc İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'irâbuhu*, thk. Abdulcelil Abdhu Şelebî, (Beyrut: 1988/1408), 2/322, 5/327.

³⁹ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/236-240.

göstermiş ve böyle bir sonuca varmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi mana harflerinin zâidliğinden maksat gereksiz bir kelime ilavesi değildir. Aksine zâidlik özel bir tabir olup kelimenin aslî manasından sıyrılarak te'kid ve benzeri yeni bir takım anlamlar için kullanılmasıdır. Bu nedenle el-Bâkûlî, İbn Bahr'ı Arap dili kurallarını bilmemekle itham etmiş ve “az bir Kelâmî bilgiye sahip olan kimseye söz konusu bilginin, Arap dili kuralları hakkında konuşma hakkı vermeyeceğini” söyleyerek onu ağır bir dille eleştirmiştir.⁴⁰ el-Bâkûlî'nin söz konusu harflere yüklediği anlam ve işlev göz önünde bulundurulduğuna eleştirilerinde -dozu hariç- haklı olduğu söylenebilir.

3. Kasemden Önce

Yemin ifadesinden önce geçen lâ'nın nefiy edatı mı yoksa zâid bir harf mi olduğu ihtilafli bir husustur. Dilocilerin çoğu lâ'nın bu türünü zâid olarak değerlendirmektedir.⁴¹

el-Bâkûlî, lâ'nın bu türü için *لَا أَفْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ* “Sandıkları gibi değil, kıyamet gününe yemin ederim!”⁴² âyetini örnek vermiş ve âyetin nahiv açısından tahlili babında iki görüş zikretmiştir. Birinci görüştekilere göre âyetteki lâ edatı zâiddir ve âyet, “Kıyamet gününe yemin ederim” anlamına gelmektedir.⁴³ Zeccâc ve Ebû Ali gibi âyetin i'râb izahında bulunan bazı dilociler bu i'râb vechini tercih etmektedirler.⁴⁴ Ferrâ ise lâ'nın zâid olabilmesi için menfi bir cümlede olması ve kelamın başında gelmemesi gerektiğini söyleyerek bu görüşün hatalı olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁵ İkinci görüştekilere göre ise lâ zâid değil nâfiyedir ve kâfirlerin *لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ* “Allah ölüleri diriltmez” şeklindeki sözlerini reddetmek için söylenmiştir.⁴⁶ Bu görüştekilere göre ayetteki lâ'nın üzerine vakıf yapılır. Ondan sonraki cümle ise müste'nefe (yeni) bir cümledir. Buna göre ayetin anlamı şöyledir: “hayır durum sandıkları gibi değil! (Allah ölüleri diriltecektir), kıyamet gününe yemin ederim.”⁴⁷ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da ifade edilen görüşleri olduğu gibi aktarmış, herhangi bir tercihte bulunmamıştır. *Keşfu'l-muşkilât* adlı eserinde ise âyeti ikinci görüştekiler gibi i'râb yapmayı tercih etmiştir.⁴⁸ Taberî (öl. 310/923) de âyetin dilsel izahı ile ilgili görüşleri zikrettikten sonra en doğru i'râb vechinin ikincisi olduğunu vurgular.⁴⁹ Misalde

⁴⁰ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/236-240.

⁴¹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/207; Ebû C'âfer en-Nehhâs Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muahmme Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmî'âtu Ummi'l-kurâ 1409), 5/51; İbn Yâîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/75.

⁴² *Kıyâmet*, 75/1.

⁴³ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/236.

⁴⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/251; Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-sab'a*, thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşir Coycâbî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûnli't-turâs 1993/1413), 6/343.

⁴⁵ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/51

⁴⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/236; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/74.

⁴⁷ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/207; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/508; Nehhâs *İrâbu'l-Kur'ân*, 5/51; el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/236.

⁴⁸ el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1402.

⁴⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (Kahire: Daru'l-hicr, 1422/2001), 23/467.

geçen lâ edatı ne şekilde i'rab edilirse edilesin ondan sonraki cümlelerin anlamı “kıyamet gününe yemin ederim” şeklindedir. Bu hususta âlimler arasında ihtilaf yoktur.⁵⁰

el-Bâkûlî'nin de ifade ettiği gibi lâ'nın zâid gelmesi Arap dilinde yaygın bir durumdur. Lâ edatı bazı durumlarda kıyasi (kurallı) olarak zâid gelirken bazı durumlarda ise hiçbir kurala bağlı olmadan sadece cümledeki olumsuzluk anlamını pekiştirmek için zâid olarak gelmektedir.

3.2. Mâ'nın Ziyâdeliği

Te'kid gayesiyle zâid olarak kullanılan harflerden biri de mâ edatıdır ve Kur'anı Kerîmde çeşitli şekillerde zâid olarak gelmektedir.⁵¹ el-Bâkûlî'nin verdiği örnek ve açıklamalar incelendiğinde aşağıdaki durumlarda mâ'nın zâid olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1. Mâ edatı, ب، مِّنْ، ك، عَن، رُبِّ، cer harflerinden sonra zâid olarak gelir⁵² ve cümleden anlaşılın hükümü te'kid eder. el-Bâkûlî, *“Sen onlara sırf Allah'ın lütfe ettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın”*⁵³ âyetinde bâ harfinden sonraki mâ edatının، *“Pek yakında onlar mutlaka pişman olacaklar!”*⁵⁴ örneğinde ise 'an harfinden sonraki mâ'nın te'kid için zâid geldiğini belirtmektedir.⁵⁵ Ferrâ da Arapların mâ edatını hem belirli hem de belirsiz kelimelerle beraber zâid olarak kullandıklarını vurgulayarak yukarıdaki iki âyeti delil gösterir.⁵⁶

2. Mâ edatı، قَلِيلٍ، مِثْلٍ، gibi nekre kelimelerden sonra gelerek onlardaki ibhâmı te'kid etmek amacıyla zâid gelebilir. el-Bâkûlî، *“onlar, bozguna uğramış bir gruptur.”*⁵⁷، *“...bu, tıpkı sizin konuşmanız kadar gerçek!”*⁵⁸، *“Onlar gecenin az bir kısmında uyurlardı.”*⁵⁹، *“Terkibini de dilediği gibi yaptı.”*⁶⁰ âyetlerinde belirsiz isimlerden sonra gelen mâ lafzının Sîbevehi'ye (ö. 180/796) göre harf, bir grup dilciye göre isim olduğunu ancak te'kid amacıyla ziyâde edildiğinde ihtilaf olmadığını belirtmiştir. Her iki tarafın gerekçelerini değerlendiren el-Bâkûlî، Arapçada isimlerin nerdeyse hiç zâid gelmediğini، mâ lafzını da اِنَّ، اِنْ، ب، مِّنْ، vb. harfler gibi zâid kabul etmemenin daha doğru olduğunu belirterek Sîbevehi'nin görüşünü benimsemiştir.⁶¹ Nahivcilerin çoğunluğu fiil ve harflerin ziyâdeliğine cevaz verirken isimlerin zâid olarak kullanılmayacağı görüşündedirler.⁶²

⁵⁰ Zeccâc، *Me'âni'l-Kur'ân*، 5/251; Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî، *et-Tefsîru'l-basît*، thk. Muhammed b. Salih b. Abdillâh el-Fevzân، (Rıyad: Mektebetu Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye، 1430/2009) ، 22/471.

⁵¹ İbn Hişâm، *Muğni'l-lebîb*، 41-47; Zerkeşî، *el-Burhân*، 3/76-77.

⁵² Zerkeşî، *el-Burhân*، 3/76.

⁵³ Âl-i İmrân، 3/159.

⁵⁴ Mu'minûn، 23/40.

⁵⁵ el-Bâkûlî، *el-İbâne*، 104، 343-344; *Cevâhîrî'l-Kur'ân*، 1/244; *Keşfu'l-muşkilât*، 271، 926.

⁵⁶ Ferrâ، *Me'âni'l-Kur'ân*، 1/244.

⁵⁷ Sâd، 38/11.

⁵⁸ Zâriyât، 51/17.

⁵⁹ Zâriyât، 51/23.

⁶⁰ İnfîtâr، 82/8.

⁶¹ el-Bâkûlî، *Cevâhîrî'l-Kur'ân*، 1/244-247; *el-İbâne*، 424، 461، 467، 511; *Keşfu'l-muşkilât*، 1141، 1273، 1278-1279، 1434-1435.

⁶² Zerkeşî، *el-Burhân*، 3/74; *Suyûtî*، *el-İtkân*، 3/221; *Murâdî*، *el-Cene'd-dâni*، 89.

Bu nedenle el-Bâkûlî'nin Sîbeveyhi'inin görüşünü benimsemesi doğru bir tercih olarak görünmektedir.

3.3. En'in Ziyâdeliği

Masdariye, muhaffefe, tefsiriye ve nafiye gibi kullanımları olan “en” edatı, bazen te'kid amacıyla zâid da olarak kullanılmaktadır.⁶³ Nahivciler, zarfiyet ifade eden لَمَّا'dan sonra gelen “en” harfinin te'kid için zâid olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁴ “En” edatının Kur'ân'da bu şekildeki zâid olarak görüldüğü üç âyetten biri el-Bâkûlî'nin örnek verdiği مُجِدِّعِي فَلَمَّا أَنْ جَاءَ التَّبْيِيرُ “Müjdecî geldiği zaman”⁶⁵ âyetidir.⁶⁶ Âyette “en”in ziyâde edilmesiyle sanki “lemmâ” zarfı iki defa tekrar edilmiştir. Zarfın tekrarı ile yapılan te'kid ise iki fiilin aynı anda gerçekleştiğini ve araya zaman aralığı girmediğini ifade eder.⁶⁷ Bu değerlendirmelerden anlaşıldığı üzere zâid “en” harfi, Türkçe'deki “...ır ...ırmaz” anlamına gelmektedir. Bu durumda âyetin anlamı “müjdecî gelir gelmez” şeklindedir.

3.4. İn'in Ziyâdeliği

Bu harf, iki muzârî fiili cezmeden şart edatı, مَا ve لَ gibi nefi edatı ve إِنَّ'den muhaffef edilerek şeddesi atılmış bir şekilde kullanılır.⁶⁸ Bazen de cümledeki olumsuzluğu pekiştirmek için mâ-ı nâfiyeden sonra, nadiren de mâ-ı masdariye, mâ-ı mevsûle ve elâ'yı istiftâhiyye'den sonra zâid olarak gelmektedir.⁶⁹ el-Bâkûlî konu bağlamında zikrettiği فِيهِ إِنَّ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ “Onlara, size vermediğimiz imkânlar verdik”⁷⁰ âyetindeki “in” edatının zâidliğinde ihtilaf olduğunu belirtir. Şöyle ki; Kisâ'ye (öl. 189/805) göre ayetteki “in” edatı, mâ-ı mevsûleden sonra zâid olarak gelmiştir. Bu takdirde âyetin anlamı فِيهِ الَّذِي مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ “biz onlara size verdiğimiz imkânları vermiştik” şeklindedir. Ferrâ (207/822) ise mâ-ı mevsûleden sonra gelen in'in zâid değil nâfiye olduğunu söyleyerek âyetin فِيهِ لَمْ نُمَكِّنْكُمْ فِيهِ “Onlara, size vermediğimiz imkânlar verdik” manasına geldiğini söyler. el-Bâkûlî, adı geçen iki dilcinin görüşlerinin aktardıktan sonra Ebû Ali el-Fârisî'nin hem dil kuralları hem mana açısından ikinci görüşün daha doğru olduğunu vurgulayarak Ferrâ'nın görüşünü tercih ettiğini nakleder.⁷¹ Kendisi de el-İbâne adlı eserinde فِيهِMA terkindeki mâ kelimesini mevsûle, “in” edatını ise nâfiye kabul etmenin daha güzel olduğunu

⁶³ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 215-221; Ahmed b. Abdinnur el-Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî fi hurûfi'l-me'ânî*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dımaşk; matbû'âtu mecme'î'l-luğati'l-'arabiyye, 1394), 111-116.

⁶⁴ Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî*, 116; Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Mevze'î, *Mesâbihu'l-meğânî fi hurûfi'l-me'ânî*, thk. 'Aid b. Nafî' b. Dayfullah el-'Umerî, (Kahire: 1414/1993), 179.

⁶⁵ Yûsuf, 12/96.

⁶⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/246.

⁶⁷ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki ğavâmidi-t-Tenzil*, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 11407), 3/453.

⁶⁸ Ebû İshâk ez-Zeccâc İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl, *Kitâbu hurûfi'l-me'ânî*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (Ürdün: Dâru'l-emel, 1406/1986), 57/58; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 33/36; Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî*, 104-109.

⁶⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 38; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 210-211.

⁷⁰ Ahkâf, 46/26.

⁷¹ Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 3/56; el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/247-248.

söyleyerek Ferrâ'nın görüşüne muvafakat eder.⁷² Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045), Zemahşerî (öl. 538/1144) ve İbn 'Atiyye (öl. 541/1147) gibi dil ve tefsir bilginlerinin de Ferrâ ve el-Bâkûlî'nin benimsediği i'râb vechini tercih ettikleri görülmektedir.⁷³

el-Bâkûlî, zâid harfleri ele aldığı “Kur'ân'da bir veçhe göre zâid diğer bir veçhe göre zâid olmayan harfler” şeklindeki ikinci bâbta ise hem zâid hem de asıl olarak yorumlanabilecek bazı edatları ele almıştır.⁷⁴ Ancak bazı örneklerde her iki seçeneği belirtmiş bazılarında ise zâid olduğunu vurgulamakla yetinmiştir. Verdiği örnek ve açıklamalardan söz konusu harflerin “bâ (ب), kef (ك), min (مِنَ), fe (ف), lâm (ل) ve vâv (و)” edatları olduğu tespit edilmiştir.

3.5. Bâ'nın Ziyâdeliği

Kur'ân-ı Kerîmde zâid olarak kullanılan harflerden biri de cer harfi olan bâ'dır. Harf-i cerlerin cümlelerin herhangi bir yerinde (başında, ortasında, sonunda) zâid olarak kullanımı o cümlelerin tekrarı seviyesinde te'kid ifade eder.⁷⁵ el-Bâkûlî, Ebû Ali el-Fârisî'den naklen, bâ'nın hem aslî hem de zâid olarak kullanıldığını; zâid olanın da ya cümlelerin umdeleri olan fâil, nâib-i fâil, mübtedâ ve habere lahik olduğunu ya da cümlelerin fadla veya fadla benzeri (şibh-i fadla) denilen tamamlayıcı unsurlarından önce geldiğini söyleyerek bu yerler için örnekler verir.⁷⁶ Bâ'nın te'kid için zâid olduğu söz konusu yerler şunlardır:

1. Bâ'nın Fâilde Zâid Gelmesi

el-Bâkûlî, bâ'nın iki yerde fâilden önce zâid olarak geldiğini belirtir. Birincisi, كَفَىٰ بِاللّٰهِ حَسِيبًا “hesap sorucu olarak da Allah yeter”⁷⁷ وَكَفَىٰ بِاللّٰهِ شَهِيدًا “Şahit olarak Allah yeterlidir”⁷⁸, وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا “Kavurucu bir ateş olarak cehennem yeter”⁷⁹ وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ “Hesap görücü olarak biz yeteriz”⁸⁰ vb. âyetlerdeki كَفَىٰ anlamına gelen كَفَىٰ fiilinin fâilidir. Bu âyetlerin hepsinde fâilden önceki bâ zâid olup âyetlerin takdiri كَفَىٰ بِاللّٰهِ حَسِيبًا، كَفَاكَ اللّٰهُ شَهِيدًا، كَفَاكَ اللّٰهُ حَسِيبًا، كَفَاكَ جَهَنَّمَ سَعِيرًا، كَفَيْنَاكَ حَاسِبِينَ şeklindedir.⁸¹ el-Bâkûlî'ye göre bâ harfi atıldığı vakit mananın değişmemesi ve كَفَىٰ fiilinin daima mecrûr fâile isnâd edilmesi, fâiline bitişen bâ'nın zâid olmasının delilidir.⁸² Vahidî de Kur'ân'da كَفَىٰ ifadesinden sonra gelen tüm bâ edatlarının zâid olduğunu ifade etmektedir.⁸³ Ancak كَفَىٰ fiili

⁷² el-Bâkûlî, *el-İbâne*, 452.

⁷³ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlîb el-Endelûsi el-Mâlikî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beirut: Müessesetu'r-risâle 1405), 2/668; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/308; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/103.

⁷⁴ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1131.

⁷⁵ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, (Mısır: Dâru'l-me'ârif, 2018), 1/70.

⁷⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1132-1133.

⁷⁷ Nisâ, 4/6.

⁷⁸ Nisâ, 4/166.

⁷⁹ Nisâ, 4/55.

⁸⁰ Enbiyâ, 21/47.

⁸¹ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1136-1137.

⁸² el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1136-1137.

⁸³ Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 6/338.

وَكَفَىٰ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا أَوْغْنِي، وَفَى الْقِتَالِ “Allah savaşta müminleri korur”⁸⁵ âyetinde وَفَى fiili كَفَى anlamında kullanıldığı için bâ harfi failden düşmüştür.

İkincisi ise taaccub sîgalarından بِه أَفْعُل yapısının fâilinden önceki bâ harfidir. el-Bâkûlî, Arap kelimelerindeki أَكْرَمُ بِهِ “Zeyd ne kadar da cömert” vb. sözleri ile أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ “Onlar ne güzel işitir ne güzel görürler”⁸⁶ âyet-i kerimesindeki bâ harfinin zâid, zamirin de mahallen merfû fâil olduğunu belirtir. Şayet böyle olmasaydı أَفْعُل sîgasının, failinin sayı ve cinsiyetine göre أَفْعُلُوا، أَفْعَلِي أَكْرَمُ بِرَبِّي şeklinde çekilebilmesi gerekirdi. Zamir kişiye göre değiştiği halde sîganın değişmemesi zamirin fâil, bâ'nın da zâid olmasının delilidir.⁸⁷ İbn Hişâm (öl. 761/1360) أَكْرَمُ بِرَبِّي örneğinin aslında زَيْدٌ أَكْرَمٌ şeklinde olduğunu, sonra أَكْرَمٌ cümlesinin talep formuna dönüştürüldüğünü, lafzı güzelleştirmek amacıyla da bâ harfinin getirildiğini söyler. Ancak أَكْرَمُ fiilinin hem lazfen hem manen emir sîgası olduğu ve içinde müstetir olan muhatap zamirinin de fail olduğu kabul edildiği takdirde cümlede geçen bâ harfi zâid değil ta'diye içindir.⁸⁸

2. Mübtedâda Zâid Gelmesi

el-Bâkûlî, bâ'nın müspet cümlelerde yalnızca تَفْعَلُ الْخَيْرُ ve بِحَسْبِكَ زَيْدٌ cümlelerinde mübtedâ olan حَسْبُ kelimesinin başında zâid geldiğini, menfi cümlelerde ise bâ edatının değil “min” harfinin zâid geldiğini ifade eder. هَلْ مِنْ رَجُلٍ فِي الدَّارِ “evde kimse var mı?”⁸⁹ âyet-i kerimesinde olduğu gibi.⁹⁰ Kur'ân'da bunun örneği olmadığı için Bâkulî, Arap kelimelerinden örnek vermiştir. Ancak Bâkulî'nin iddiasının aksine بِالْأَسَدِ فِإِذَا حَرَجْتُ örneğinde olduğu gibi izâ-yı füccâiye'den sonra gelen mübtedâdan önce de bâ'nın zâid geldiği bilinmektedir.⁹¹

3. Mübtedânın Haberinde Zâid Gelmesi

Ahfeş'e göre جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا “kötülüğün karşılığı, dengi olan cezadır.”⁹² âyetinde haberin başındaki bâ zaittir ve جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا anlamındadır. Ona göre aynı ifadenin جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا “Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür”⁹³ âyetinde bâ'sız olarak gelişi bunun delilidir. el-

⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 145.

⁸⁵ *Ahzâb*, 33/25.

⁸⁶ Meryem, 19/38.

⁸⁷ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1137-1138.

⁸⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 144.

⁸⁹ Fâtır, 35/3.

⁹⁰ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1133-1134; İbn Yâîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 5/79.

⁹¹ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1/70.

⁹² Yûnus, 10/27.

⁹³ Şûrâ, 42/40.

Bâkûlî, Ahfeş'in bâ harfinin müsbet cümlelerde zâid gelmesini caiz gördüğünü⁹⁴ ve Kur'ân-ı Kerîmde bu âyetin dışında örneği bulunmadığını belirtir. el-Bâkûlî ayrıca ileri sürdüğü bir takım dilsel gerekçelere istinaden bâ'nın olumlu cümlelerde zâid gelmesinin caiz olduğunu belirterek Ahfeş'in görüşünü desteklemektedir.⁹⁵ el-Bâkûlî'nin tercih ettiği dilsel analize göre جَزَاءُ ifadesi mübtedâdir. بِمِثْلِهَا terkihi ise مِثْلُهَا takdirinde olup bâ harfi haberde zâid gelmiştir. Bazı dilcilerle göre ise جَزَاءُ kelimesi mahzûf bir mübtedânın haberidir. Âyetin açılımı لَ هُمْ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٍ مَفْدَرٌ بِمِثْلِهَا şeklindedir.⁹⁶ Diğer bazılarına göre ise جَزَاءُ lafzı mübtedâ olup haberi hafzedilmiştir. Âyet de جَزَاءُ سَيِّئَةٍ مَفْدَرٌ بِمِثْلِهَا tevilindedir.⁹⁷ Son takdire göre bâ harfi zâid değildir.

Arapçada isnadın temel öğeleri olan musned ve musnedun ileyh dışındaki öğeler fadla olarak isimlendirilir. İsnadın iki öğesi ise umde olarak kabul edilir. Bâ harfinin cümlelerin fadla veya fadla benzeri (şibh-i fadla) bir unsurundan önce zâid geldiğini yukarıda ifade etmiştik. el-Bâkûlî'nin zikrettiği örneklere bakıldığında şibh-i fadladan kastının لَيْسَ ve مَا'nın haberi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Yâîş, Şerhu'l-Mufasssal'da fadladan maksadın mef'ûl, şibh-i fadladan da لَيْسَ ve مَا'nın haberi olduğunu açıkça ifade eder.⁹⁸

4. لَيْسَ ve مَا'nın Haberinde Zâid Gelmesi

Bâ harfinin لَيْسَ ve مَا'nın haberinden önce zâid gelmesi kıyâsî olup oldukça yaygındır. el-Bâkûlî, لَيْسَ بِرَبِّكُمْ “Ben sizin rabbiniz değil miyim?”⁹⁹ ve لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ “(yerlerine) bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz.”¹⁰⁰, âyetlerinde لَيْسَ'nin haberi olan بِرَبِّكُمْ ve بِكَافِرِينَ kelimelerinde bâ harfinin zâid olduğunu belirtir.¹⁰¹ el-Bâkûlî, وَمَا هُوَ بِمَرْحُومٍ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ “Halbuki uzun yaşamak onları azaptan kurtaracak değildir.”¹⁰², وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “inanmadıkları halde”¹⁰³ âyetlerinde ise bâ edatının مَا'nın haberi olan بِمَرْحُومٍ ve بِمُؤْمِنِينَ ifadelerinde zâid geldiğini belirtmekle yetinmiş,

⁹⁴ Ahfeş, Me'ânî'l-Kur'ân, 1/372; el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1135-1136, 1140; Keşfu'l-muşkilât, 104; İbn Yâîş, Şerhu'l-Mufasssal, 5/80; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418), 1219; el-Bahru'l-muhît fi-t-tefsîr. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420), 6/44.

⁹⁵ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1135-1136.

⁹⁶ Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, 6/45; İbn 'Atiyye, el-Muharreru'l-vecîz, 3/116; Ebû Yûsuf Muntecebuddîn Huseyn b. Ebi'l-'îz b. Reşîd el-Hemezânî, el-Ferîd fi ir'âbi'l-Kur'âni'l-Mecîd, thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Fetîh (Medine: Dâru'z-zaman 1427/2006), 3/372.

⁹⁷ Ebu'l-Bekâ Abdullah b. El-Huseyn b. Abdullah el-'Ukberî, et-Tibyân fi ir'âbi'l-Kur'ân, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, (Kahire: Mektebetu İsa el-Bâbî ve şurekâihi, 1396/1976), 2/672; Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, 6/45; Hemezânî, el-Ferîd, 3/372.

⁹⁸ İbn Yâîş, Şerhu'l-Mufasssal, 5/78.

⁹⁹ A'râf, 7/172.

¹⁰⁰ En'âm, 6/89.

¹⁰¹ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1139; Dervîş, İr'âbu'l-Kur'ân ve beyanuhu, 3/492.

¹⁰² Bakara, 2/96.

¹⁰³ Bakara, 2/8.

başka bir izah yapmamıştır.¹⁰⁴ Buna göre âyette geçen هُو zamiri mâ'nın ismi konumundadır. Câr-mecrûrdan oluşan الْعَذَابِ مِنْ التَّحْرِجِ vâsîfina mütealliktir, أَنْ يُعَمَّرَ ifadesi ise masdar tevilinde mahallen merfû onun nâib-i fâilidir.¹⁰⁵

5. Mef'ûlde Zâid Gelmesi

el-Bâkûlî, fadladan maksadının mef'ûl olduğunu açıkça ifade etmiştir. Konuyu incelediğimizde قَرَأَ، أَلْقَى، أَرَادَ، عَلِمَ، شَرِبَ، أَنْبَتَ، هَزَّ fiillerinin veya türevlerinin mef'ûlün bih'lerinden bâ harfinin zâid olarak geldiğine dair örnekler verdiği görülmüştür.¹⁰⁶ Örneğin o, النَّخْلَةَ بِجِدْعِ إِيَّاكَ وَهَزِّي إِيَّاكَ (Şu) hurma ağacını da kendine doğru silkele¹⁰⁷ âyetinin iki şekilde takdir edildiğini belirtir. Birinci takdire göre mef'ûl konumundaki بِجِدْعِ kelimesindeki bâ harfi pekiştirme amacı için zâidtir. Ferrâ'nın “şayet النَّخْلَةَ بِجِدْعِ إِيَّاكَ وَهَزِّي إِيَّاكَ denilseydi doğru olurdu” sözü ve Ahfeş'in “bâ edatı bu âyette zaittir, zira bâ kelamda çokça zâid gelmektedir” şeklindeki beyanları birinci i'râb vechini tercih ettiklerini göstermektedir.¹⁰⁸ İkinci takdire göre ise âyetin açılımı muzâfin hazfıyla هَزَّ بِجِدْعِ النَّخْلَةَ şeklinde olup bâ edatı zâid değildir. Bu takdir Ebû Ali el-Fârisî ve takipçilerinin benimsediği i'râb şeklidir.¹⁰⁹ el-Bâkûlî, isim vermeden her iki takdiri nakletmekle yetinmiş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bu durum, mezkûr fiillerden sonra gelen bâ harfinin hem zâid hem de zâidlik dışında başka anlamlarda da yorumlanabileceğini göstermektedir.

3.6. Kef'in Ziyâdeliği

Kur'ân-ı Kerîmde te'kid amacıyla zâid olarak kullanılan harflerden biri de “kef” harfidir. Bu harfin el-Bâkûlî'nin örnek verdiği لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ “O'na benzer hiçbir şey yoktur.”¹¹⁰ âyetinde olduğu gibi genellikle مِثْلُ lafzından önce zâid geldiği müşahede edilmektedir. Buradaki kef harfi benzerliğin nefyini te'kid için zâid olup âyet لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ anlamındadır. el-Bâkûlî, “aksi halde âyetin takdiri لَيْسَ مِثْلُ مِثْلِهِ olur ve Allah'ın bir benzerinin olduğu şeklinde yanlış bir anlam ortaya çıkar” ifadeleri ile bâ'nın zâid olmasının sebebinin beyan eder.¹¹¹ Ahfeş, Muberrred, Zeccâc ve dilcilerin çoğu da kef'in bu âyette zâid olduğu görüşünü benimsemişlerdir.¹¹²

¹⁰⁴ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1138-1139.

¹⁰⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/96;

¹⁰⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1139-1142

¹⁰⁷ Meryem, 19/25.

¹⁰⁸ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/165; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/328; el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1139.

¹⁰⁹ Fârisî, *el-Hucce*, 5/200; el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1139.

¹¹⁰ Şûrâ, 42/11.

¹¹¹ el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1142; *Keşfu'l-muşkilât*, 1197; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/553.

¹¹² Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/197, 329; Muberrred, *el-Muktadab*, 4/418; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/395; Nehhâs, *'İrâbu'l-Kur'ân*, 4/51.

Âyetteki *مِثْل* kelimesinin sıfat anlamında olup ayetin *لَيْسَ كَصَاحِبِ صِفَتِهِ شَيْءٌ* “onun sıfatları gibisine sahip hiç kimse yoktur; yani onun benzeri yoktur” anlamında olduğu da ifade edilmektedir.¹¹³ Ayrıca kef harfinin değil *مِثْل* kelimesinin zâid olduğunu söyleyenler de vardır.¹¹⁴ Bu iki görüşe göre “kef” harfi zâid değildir. Nahivcilerin çoğuna göre isimler zâid olarak kullanılmamaktadır. Harflerin ziyâdeliği ise Arapçada yaygındır. Bu nedenle ikinci görüş kabul edilmemiştir.¹¹⁵

3.7. Min'in Ziyâdeliği

Kur'ân'da te'kid için zâid olarak kullanılan harflerden biri de “min”dir. Başta Sîbeveyhi olmak üzer dilcilerin çoğuna göre “min” harfinin zâid gelebilmesi için kendisinden önceki cümlenin gayr-ı müceb (nefi, nehi, istihâm-ı inkârî), mecrûrun da nekre olması gerekmektedir.¹¹⁶ el-Bâkûlî, olumsuz cümleler için örnek olarak zikrettiği *مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ* “sizin O'ndan başka tanrınız yoktur.”¹¹⁷, *وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ* “Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.”¹¹⁸, *وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُهُ* “Allah'tan başka yaratıcı var mı?”¹²⁰ âyetlerindeki cümlelerin nefiy ve soru edatından dolayı olumsuz, mecrûrun da nekre olmasından ötürü “min” harfinin zâid oluşunda ihtilaf olmadığını vurgulamaktadır.¹²¹

Sîbeveyhi'in aksine Ahfeş ve bazı Kûfeli dilciler, *فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ* “(avcı hale getirdiğiniz hayvanların) sizin için yakaladıklarından da yiyin.”¹²², *وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا* “Allah'ın size verdiği helâl ve temiz rızıklardan yiyin”¹²³ gibi olumlu cümlelerde de “min” harfinin zâid olarak gelebildiğini iddia etmektedirler. Onlara göre birinci âyetin anlamı *فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ* “sizin için yakaladıklarımı da yiyin.” şeklindedir.¹²⁴ Sîbeveyhi, bu gibi durumlarda tevil yoluna giderek min'in teb'îz (bazılık) ifade eden aslî bir harf olduğunu ve mecrûru ile beraber hazfedilen bir mevsûfun yerine ikame edildiğini belirtir. Sîbeveyhi'ye göre ikinci âyetin takdiri *وَكُلُوا بَعْضًا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا* şeklinde olup¹²⁵ manası yukarıda verildiği gibidir.

¹¹³ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 3/1142-1143; *Keşfu'l-muşkilât*, 1197.

¹¹⁴ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 3/1143; Mâverdî, , *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 5/195; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 12/370.

¹¹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/74; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 12/371.

¹¹⁶ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 1/681; 3/1143.

¹¹⁷ A'râf, 7/59.

¹¹⁸ Âl-i İmrân, 3/62.

¹¹⁹ Mâide, 5/73.

¹²⁰ Fâtır, 35/3.

¹²¹ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 1/690; 3/1143.

¹²² Mâide, 5/4.

¹²³ Mâide, 5/88.

¹²⁴ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 1/681, 686, 696, 699; 3/1143; *Keşfu'l-muşkilât*, 25; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/276. es-Semîn el-Halebî Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf, *ed-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dımaşk: Dâru'l-kalem, t.y.), 2/234.

¹²⁵ el-Bâkûlî, *Cevâhîru'l-Kur'ân*, 1/690, 696; 3/1143; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 2/222.

3.8. Fe'nin Ziyâdeliği

Arap dilinde çeşitli fonksiyonları olan “fe” harfinin kullanımlarından biri de te’kid için zâid gelmesidir.¹²⁶ Ahfeş ve bir grup dilciye göre “fe” harfi te’kid için haberdan önce zâid olarak gelebilmektedir. Onlara göre *فَقَائِمٌ زَيْدٌ* cümlesi *فَائِمٌ زَيْدٌ* anlamında olup “fe” te’kid için eklenmiştir.¹²⁷ Ferrâ ve bazı nahivcilere göre ise fe’nin zâid gelebilmesi için haberin emir veya nehiy olması gerekmektedir.¹²⁸ el-Bâkûlî, isim vermeden ve hiçbir açıklamada da bulunmadan *“Sanma ki الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ لَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ”* *Sanma ki onlar azaptan memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır!”*¹²⁹ âyetinde *فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ* cümlesinin başındaki “fe” harfinin zâid olduğunu vurgulamıştır.¹³⁰ Fe harfi Arapçada cevap edatı, atıf edatı ve zâid olarak kullanılmaktadır.¹³¹ Müellif, *Keşfu’l-muşkilât*’ta zikri geçen âyette şart edatı ve atfedilecek bir öge bulunmadığı için vâv’ın cevap ve atıf harfi olmasının mümkün olmadığını bu nedenle kesinlikle zâid olduğunu, *فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ* cümlesinin de âyetin başındaki kelamın tekrarı olduğunu ifade etmiştir.¹³² Zira kelam uzun ve baş tarafının unutulma endişesi varsa söz konusu kelam ilkinin hatırlatma ve pekiştirme amacıyla tekrar edilir. Kur’ân’da bunun pek çok örneği bulunmaktadır.¹³³ Verdiği örnekten hareketle müellifin Ferrâ ile aynı görüşte olduğu söylenebilir.

3.9. Lâm’ın Ziyâdeliği

Arap diline hakkında müstakil eserler yazılacak kadar geniş bir kullanım sahasına sahip olan “lâm” harfi de Kur’ân’da te’kid ve fesahat amacıyla zâid olan harflerdendir.¹³⁴ Cer ameli yapan zâid lâm, mef’ûl, müsteğasu bih, *كَانَ*’nin haberinden önce ve muzâf ile muzâfun ileyh arasında gelmektedir. el-Bâkûlî, hiçbir izah yapmadan lâm’ın Kur’ân’da zâid olarak kullanıldığını söylemiş ve sadece mef’ûlden önce zâid olan lâm için örnek vermiştir.¹³⁵

Bazen âmîl mef’ûlünden sonra geldiği için ameli zayıflar. Bu durumda zayıflayan âmîli takviye etmek amacıyla mef’ûlün başına lâm harfi getirilir. el-Bâkûlî’nin örnek verdiği *لَلَّذِينَ هُمْ* *إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّعْيَا تَعْبُرُونَ*, *“rablerinden korkanlar için) hidayet ve rahmet (hükümleri) vardır.”*¹³⁶

¹²⁶ Ebû Hasan Ali b. İsa er-Rummânî en-Nahvî, *Me’ânî’l-hurûf*, thk. İrfan b. Selîm ed-Dimaşkî, (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘asriyye, 1426/2005), 17.

¹²⁷ İbn Yâîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/13; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 71; Ali b. Muhammed el-Herevî en-Nahvî, *Kitâbu’l-ezhiyye fi ‘ilmi’l-hurûf*, thk. ‘Abdulmuîn el-Mellûhî (Dimaşk: Matbu’atu mecmec’i’l-lugati’l-‘Arabiyye 1993/1413), 248.

¹²⁸ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 72; Mevze’î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 311.

¹²⁹ Âl-i İmrân, 3/188.

¹³⁰ el-Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1144.

¹³¹ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 71; Herevî, *Kitâbu’l-ezhiyye*, 248.

¹³² el-Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 278.

¹³³ es-Sîrâfi Ebû Said el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân, *Şerhu Kitabi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali (Beyrut: 2008), 3/354; Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/498; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/14.

¹³⁴ Ebu’l-Fidâ’ Meliku’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş fi fenneyi’n-nahve’s-sarf*, thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2000), 2/109, 138.

¹³⁵ el-Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1144.

¹³⁶ ‘Arâf, 7/154.

“Eğer rüya yorumluyorsanız bu rüyayı da bana yorumlayın.”¹³⁷ âyetlerinde mef'ûllerinden sonra geldikleri için amelleri zayıflayan يَرْهَبُونَ ve تَعْبُرُونَ fiilleri zâid lâm ile takviye edilmiştir.¹³⁸

Lâm harfi bazen de mef'ûllerine doğrudan muteaddi olan fiillerin mef'ûllerinden önce gelir. Örneğin el-Bâkûlî'nin zikrettiği رَدِفَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ “Çabucak gelmesini istediğiniz azabın bir kısmı (belki de) tepenize inmek üzeredir.”¹³⁹, وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ, “İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde”¹⁴⁰ âyetlerinde رَدِفَ ve بَوَّأْنَا fiilleri mef'ûllerini doğrudan alabildikleri halde lâm harfi ile mef'ûllerine ulaştıkları görülmektedir.¹⁴¹ Ancak lâm harfinin bu kullanımı kiyâsî bir kullanım olmadığından bütün mef'ûllere tatbik edilemez. Örneğin ضَرَبْتُ زَيْدًا “Zeyd'i dövdüm” yerine ضَرَبْتُ لَزَيْدٍ demek, aynı şekilde أَكْرَمْتُ عَمْرًا “Amr'a ikram ettim” demeyi kastederek أَكْرَمْتُ لِعَمْرٍو demek yanlıştır. Zira mef'ulden önce zâid olarak gelen lâm harfi belli fiillerle sınırlıdır ve bunlara kıyas yapılamaz.¹⁴²

3.10. Vâv'ın Ziyâdeliği

Kûfe ekolü ile Bâsralı dilcilerden Ahfeş, Muberrred ve İbn Berhân'a göre vâv zâid olarak kullanılan harflerdendir.¹⁴³ Bu bağlamda el-Bâkûlî, Kûfeli dilcilerden Fârrâ'nın حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ “Nihayet Ye'cûc ve Me'cûc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman; Şaşmaz sözün gerçekleşmesi yaklaşmıştır.”¹⁴⁴, فَلَمَّا أَسْلَمَا وَنَلَّهَ لِلْحَبِيبِ “Her ikisi de (ilâhî buyruğa) teslim olunca ve babası onu yüzüstü yatırınca.”¹⁴⁵, إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ, “Gök yarıldığında ve rabbine boyun eğip gerekeni yaptığında”¹⁴⁶ âyetlerindeki vâv harfinin zâid, sonrasındaki cümleyi de şartın cevabı olarak değerlendirdiğini nakleder. Zira vâv atıf harfi olarak kabul edildiği takdirde şart edatı cevapsız kalacaktır.¹⁴⁷ Basralı dilcilere göre ise bu gibi yerlerde vâv zâid değil atıf harfidir. Cevap cümlesi ise hazfedilmiştir.¹⁴⁸ el-Bâkûlî, “biz Basralılara göre bu örneklerdeki vâv atıf harfidir, şartın cevabı ise mukadderdir”¹⁴⁹ ifadesi ile açıkça Basra ekolünden yana görüş beyan etmiştir.

¹³⁷ Yûsuf, 12/43.

¹³⁸ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1144.

¹³⁹ Naml, 27/72.

¹⁴⁰ Hac, 22/26.

¹⁴¹ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1144.

¹⁴² Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, Kitâbu'l-lâmât, thk. Mâzin el-Mubârek, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1985/1405), 147.

¹⁴³ Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Enbârî, el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîne'l-Kûfiyyîn (Beyrût: el-Mektebetu'l-'asriyye, 1424/2003), 2/374; İbn Hişâm, Muğni'l-lebîb, 473; Murâdî, el-Cene'd-dânî, 164-165.

¹⁴⁴ Enbiyâ, 21/96-97.

¹⁴⁵ Saffât, 37/103.

¹⁴⁶ İnşikâk, 84/1-2.

¹⁴⁷ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1144; Enbârî, el-İnsâf fi mesâilil-hilâf, 2/374.

¹⁴⁸ Enbârî, el-İnsâf fi mesâilil-hilâf, 2/376, Murâdî, el-Cene'd-dânî, 164-166; Salahuddîn Ebû Said Halil b. Kîkeldî ed-Dımaşkî el-'Alâî, el-Fusûlu'l-mufide fi'l-vâvil-mezâide, thk. Hasan Musa eş-Şa'ir (Ammân: Dâru'l-beşîr, 1999/1410), 147.

¹⁴⁹ el-Bâkûlî, Cevâhîru'l-Kur'ân, 3/1145.

Sonuç

Kur'ân'da geçtiği ifade edilen zâid kelimelerin durumu; varlığı ile yokluğu arasında hiçbir fark bulunmayan, gereksiz, faydasız bir fazlalık ve varlığı ve yokluğu eşit şekilde bir ziyâdelik değildir. Bilakis zâid kavramı özel tabir olup kelimenin aslî anlamlarından çıkararak birtakım edebî ve belâğî amaçlar doğrultusunda kullanılmasıdır. Bu gayeler cümlelerin anlamını pekiştirmek, zayıf âmili güçlendirmek, lafzı güzelleştirmek ve kafiyeyi düzenli hale getirmek gibi hususlardır. Cümleden bahsi geçen zâid harflerin çıkarılması durumunda zikredilen anlatım özelliklerinin ifadede yer almaması bu mana harflerinin dilbilimsel varlığının önemini ortaya çıkarmaktadır. Bazı dilciler, lafızda ziyâdeliğin manada da ziyâdelik ifade ettiğini, herhangi bir harfin zâid olarak kullanımının cümleyi iki defa tekrar gibi te'kid ifade ettiğini belirtmişlerdir. Bu yönüyle zâid harfler Arap dilinde inkâr edilmesi zor bir olgu olup Kur'ân-ı Kerîmde de bunun birçok örneği bulunmaktadır.

Zâid harflerin Kur'ân'da kullanıldığını savunanlardan biri de nahiv ilmi ve Ku'ân-ı Kerîmle ilgili önemli eserler kaleme alan Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-İsfahânî el-Bâkûlî'dir. el-Bâkûlî, "Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a" isimli eserinde zâid edatlar konusu için özel iki başlık açmış ve onların Kur'ân'da kullanıldığını ispat etmek üzere çok sayıda âyet-i kerime ile istişhâd etmiştir.

Kaynakça | References

- 'Alâî, Salahuddîn Ebû Said Halil b. Kikeldî ed-Dîmâşkî. *el-Fusûlu'l-mufîde fi'l-vâvî'l-mezîde*. Thk. Hasan Musa eş-Şa'îr. Ammân: Dâru'l-beşîr, 1999/1410.
- 'Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. El-Huseyn b. Abdullah. *et-Tibyân fi ir-râbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Mektebetu İsa el-Bâbî ve şurekâihî, 1396/1976.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî. *Hedîyyetu'l-'Arifîn Esmâ'u'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-ma'ârif, 1951.
- Bâkûlî, Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Asbehânî. *Cevâhîrî'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*. 4 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed ed-Dâîf. Dîmâşk: Dâru'l-kalem 1440/2019.
- Bâkûlî, Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Asbehânî. *el-İbâne fi tafsîli mââtî'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed ed-Dâîf. Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve ş-şuûnî'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Bâkûlî, Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Asbehânî. *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-m'udalât*. Thk. Ahmed Muhammed ed-Dâîf, Dîmâşk: Matbû'âtu mecme'î'l-luğatî'l-'Arabîyye, 1415/1994.
- Basrî, Ebu'l-Hasan Ahfeş. *Me'ânî'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Thk. Hudâ Mahmud Karâ'e. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990/1411.
- Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa. *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*. 10 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1415/1994.
- Durmuş, İsmail. "İstidrâk", TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*. Thk. Receb Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*. 11 Cilt. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999.
- Ebu'l-Fidâ', Meliku'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Kunnâş fi fenneyi'n-nahve's-sarf*. 2 Cilt. Thk. Riyâd b. Hasan el-Hevvâm. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2000.
- Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydullah. 2 Cilt. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîne'l-Kûfiyyîn*. Beyrût: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1424/2003.
- Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar. *el-Hucce li'l-kurrâi's-sab'a*. 7 Cilt. Thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşir Coycâbî. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1413/1993.
- Ferrâ', Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettâh İsmail eş-Şiblî. Mısır: Dâru'l-Mısıriyye li't-t'elîfi ve't-terceme, t.y.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub. *el-Bulğâ fi terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğâ*. Dîmâşk: Dâru S'aduddîn, 2000/1421.
- Hâcî Halîfe, Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî. *Keşfu'z-Zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. İstanbul; Vekâletü'l-ma'ârif, 1362/1943.
- Hamevî, Şihâbuddîn, Ebu Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rumî. *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. 7 Cilt. Thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l- İslâmî, 1414/1993.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-me'ârif, 1439/2018.
- Hemezânî, Ebû Yûsuf Muntecebuddîn Huseyn b. Ebi'l-î'z b. Reşîd. *el-Ferîd fi ir-râbi'l-Kur'ânî'l-mecîd*. 6 Cilt. Thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Fetih. Medine: Dâru'z-zaman 1427/2006.
- Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî. *Kitâbu'l-ezhiyye fi 'ilmi'l-hurûf*. Thk. 'Abdulmu'în el-Mellûhî. Dîmâşk: Matbû'âtu mecme'î'l-luğatî'l-'arabiyye 1993/1413.

- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdullhak b. Ğalib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsiri Kitâbi'l-'azîz*. 6 Cilt. Thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1422/2001.
- İbn Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Endelûsî el-Mâlikî. *Muşkilu 'irâbi'l-Kur'ân*, 2 Cilt. Thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetu'r-risâle 1405/1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. Thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullah. Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1384/1964.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn. "zyd". *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî. Kahire: Dâru'l-me'ârif, t.y.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufassal*. 6 Cilt. Thk. Emîl Bedî' Ya'kub. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabi, ts.
- Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât âlâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire/Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî/Müessesetu'l-kutubi's-sekkâfiyye, 1406/1982.
- Kûfevî, Ebu'l-bekâ' Eyyub b. Musa el-Huseynî . *el-Kulliyât*. Thk. 'Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî. Beyrût: Müessesetur-risâle t.y.
- Mâlekî, Ahmed b. Abdinnur. *Rasfu'l-mebânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk: matbû'âtu mecme'î'l-luğati'l-'arabiyye, 1394.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi el-Basrî. *en-Nuket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. thk. es-Seyyid b. Abdulkasûd b. Abdurrahim. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, t.y.
- Mevze'î, Muhammed b. Ali b. İbrahim. *Mesâbihu'l-meğânî fî hurûfi'l-me'ânî*. Thk. 'Âid b. Nafi' b. Dayfullah el-'Umerî. Kahire: 1414/1993.
- Muberrid, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî. *el-Muktadab*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Abdilhâlik 'Udayme. Beyrut: 'Aleml-kutub t.y.
- Murâdî, Hasan b. Kâsim. *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. Thk. Fahrüddîn Kabâve, Muhammed Nedim Fâdil. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1413/1992.
- Nehhâs, Ebû C'âfer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. Thk. Muahammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: Câmî'âtu Ummi'l-kurâ, 1409/1988.
- Nuveyhîd, Adil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Nuveyhid es-sekkâfiye, 1409/1988.
- Rummânî, Ebû Hasan Ali b. İsa en-Nahvî. *Me'ânî'l-hurûf*. Thk. İrfan b. Selîm ed-Dimaşkî. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 1426/2005.
- Safedî, Salahuddîn Halil b. Aybek b Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Thk. Ahmed el-Arnâvût-Turkî Mustafa. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000.
- Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf. *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. 11 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk: Dâru'l-kalem, t.y.
- Sîrâfî, Ebû Said el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân. *Şerhu Kitabî Sîbeveyhi*. 5 Cilt. Thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali. Beyrut: 2008.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-Vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1399/1979.

- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-'âmme li'l-kitâb, 1394/1974.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Daru'l-hicr, 1422/2001.
- Tâc, Abdurrahman. *Hurûfu'z-ziyâde ve cevazu vukû'ihâ fi'l-Kur'âni'l-kerîm*, Mecelletu Mecme'i'l-lugati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 30 (1392/1972), 23.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. 25 Cilt. Thk. Muhammed b. Salih b. Abdillâh el-Fevzân. Riyad: Mektebetu Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Zebîdî, Ebu'l-Fayd Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Huseynî ez-Zebîdî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhîri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Thk. Komisyon. Kuveyt: Vezârtu'l-irşâd ve'l-enbâ', 1965/2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl. *Kitâbu hurûfi'l-me'ânî*. Thk. Ali Tevfik el-Hamed. Ürdün: Dâru'l-emel, 1406/1986.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl. *Me'ânî'l-Kur'ân ve 'irâbuhu*. 5 Cilt. Thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. Beyrut: 1988/1408.
- Zeccâcî, Abdurrahman bin İshak. *Kitâbu'l-lâmât*. Thk. Mâzin el-Mubârek. Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1985/1405.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi-t-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 1407/1987.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilim li'l-melayîn, 2002.